

3. PRIVREDA CRNE GORE, BALKAN I EVROPSKA UNIJA

*Vladimir Gligorov**

Sažetak: Dugoročna potencijalna stopa rasta crnogorske privrede zavisi od strategije razvoja i privredne politike koji su prilagođeni uslovima veoma male, otvorene i integrisane privrede. Pod povoljnim pretpostavkama ona bi trebalo da se kreće u visini od 4 do 5% godišnje. Osnovni ograničavajući uslov jeste održivost eksternih privrednih odnosa, prije svega tekućeg računa bilansa plaćanja. Ovo se postiže razvojem sektora proizvodnje razmjenjivih dobara i usluga, dakle, fleksibilnom i dinamičkom izvoznom ponudom. U tome je od ključnog značaja integracija sa Evropskom unijom, ali i sa zemljama u neposrednom susjedstvu. Mala zemlja mora da se specijalizuje, što podrazumijeva značajna ulaganja u obrazovanje i infrastrukturu. Privredna politika bi trebalo da bude prilagođena veličini zemlje, jer konkurentnost zahtijeva efikasan i relativno mali javni sektor, što određuje politku regulacije i fiskalnu politiku na duži rok.

Abstract: Montenegro's long-term growth rate depends on its strategy of development and on economic policy that is adjusted to the needs of a very small, open and integrated economy. Under optimal circumstances, the growth rate of the economy should be between 4 and 5% per year. The main constraint is the sustainability of the external economic relations, primarily that of the current account. This can be achieved with the development of the production of tradable goods and services, that is with a flexible and dynamic export supply. In that, the key condition is integration in the European Union, but also with the neighboring economies. A small country has to specialize, which means that it has to support significant investments in education and in infrastructure. Economic policy has also to be adjusted to the size of the country because international competitiveness can be achieved if the public sector is efficient and relatively small, which should be the principles that determine the politics of regulation and fiscal policy.

3. 1. UVOD

Dugoročni razvoj male, otvorene privrede veoma zavisi od spoljašnjih uticaja. Nema sumnje da je crnogorska privreda mala i otvorena. U stvari, dugoročno posmatrano, nivo otvorenosti bi trebalo da bude sličan onome koji je sada karakteristi-

* Prof. dr Vladimir Gligorov, Bečki insititut za međunarodne ekonomske studije, Austrija

čan za najmanje ili mikrodržave, članice Evropske unije, ali i one koje to nijesu. Kojom će se brzinom taj proces odvijati, zavisi od transformacije Balkana, a još više od brzine integracije sa Evropskom unijom. U ovom će radu biti riječi o razvoju komparativnih prednosti crnogorske privrede u kontekstu razvoja balkanske i evropske privrede. Predmet je dugoročni rast, ali pošto se do dugog roka može doći samo preko kratkog i srednjeg roka, biće riječi i o kratkoročnim izazovima i o srednjoročnim promjenama.

3. 2. OTVORENOST I PRIVREDNI RAST

U ovom se momentu, pod uticajem trenutne globalne krize, preispituje korisnost otvorenosti privreda za međunarodnu trgovinu i finansije. Čak i unutar Evropske unije se razmišlja o dometima liberalizacije, posebno međunarodnih finansijskih tokove. Konačno, MMF ističe potrebu preispitivanja strategije privrednog rasta u zemljama u tranziciji, a to se jednim dijelom odnosi na slobodno kretanje kapitala (IMF 2010). Sve su to razmišljanja koja su podstaknuta kratkoročnim problemima i nije izvjesno u kojoj su mjeri u skladu sa dugoročnim projekcijama i politikama. U svakom slučaju, proces integracije u Evropi bi mogao da se uspori, ali ne bi trebalo očekivati da će se zaustaviti ili da će se od njega sasvim odustati. Ovo je od posebnog značaja kada je riječ o dugoročnom privrednom razvoju malih zemalja, budući da je za njih otvorenost, dakle, integracija u regionalne i svjetske privredne tokove od odlučujućeg značaja. Teško je vidjeti da bi mala zemlja mogla da ostvari značajan privredni rast na duži rok ukoliko ne bi bila veoma otvorena za međunarodnu trgovinu i finansijske tokove.

Crna Gora nije tek mala država i privreda, već spada u takozvane mikrodržave.¹ U prosjeku, kada je riječ o privrednom rastu i napretku, mikrodržave ne prolaze gore nego velike države. Neke čak prolaze daleko bolje. Te veoma uspješne mikrodržave, pored drugih karakteristika, imaju uglavnom „malu vlast”.² Ovo je razumljivo. Zemlja koja je veoma mala (ovo ne važi za zemlje koje su samo male, kakvih na Balkanu ima više) ne može, a da je to ne košta veoma mnogo, da se značajno oslanja na javnu vlast. Dakle, mikrodržave će, po prirodi stvari, biti otvorene i integrisane i neće moći da očekuju da će bog zna šta postići aktivizmom u privrednoj politici.³

Dakle, ako Crna Gora želi da ima uspješnu privredu i da bude uspješna država, mora da bira one privredne ustanove i onu privrednu politiku koji tome odgovaraju.

¹ Države koje imaju manje od milion stanovnika, o tome vidi W. Easterly, Aart Kraay, „Small States, Small Problems?” *The World Bank Policy Paper* 2139, June 1999.

² U ekonometrijskim istraživanjima, što je veća država, brži je privredni rast. Ova linearost ne važi za mikrodržave, posebno one koje imaju izlaz na more i otvorene privrede. Važna je i vladavina prava, o čemu ćemo kasnije.

³ Naravno, i to je, kao i sve drugo, stvar političkog izbora, pa veoma mala zemlja može da odluči da ima veoma veliku državu. Troškovi takvih političkih odluka se takođe mogu vidjeti.

Međutim, što važi za Crnu Goru ne mora da važi i za druge zemlje u regiji. U većini balkanskih država, etatizam proističe i iz uvjerenja da država može mnogo, posebno u upravljanju privredom. Ukoliko bi ljudi i vlasti u Crnoj Gori gajili istu ili sličnu iluziju, to bi moglo da bude prepreka kako kada je riječ o privrednom razvoju tako i kada je riječ o pridruživanju Evropskoj uniji, budući da članstvo podrazumijeva da se privredna politika vodi dugoročno, a veliki broj instrumenata za kratkoročno prilagođavanje nije dostupno zemljama članicama Evropske unije, pa ni zemljama koje teže da se relativno brzo pridruže.

Pored toga što se ne oslanjaju mnogo na vlast, uspješne mikrodržave se najčešće mnogo više oslanjaju na privatnu svojinu i na kapitalizam. Ovo je takođe razumljivo. Ako je zemlja veoma mala, njeno unutrašnje tržište je takođe veoma malo, pa ako je napredna, mora da ima velika privredna preduzeća i banke, velika u odnosu na veličinu privrede. U tom slučaju, jasno je da privreda mikrodržave ne može da bude pretjerano regulisana. Dakle, privatna svojina mora da se poštuje i moć privrede je veća od moći države. Ovo ima tu pozitivnu posljedicu da oligarhijski sistem nije privlačan u malim državama koje su napredne. Ako je država mala i ako nije sklona da reguliše privredu, kapitalisti nemaju motiva da privatizuju državu, drugim riječima, nema neke koristi od oligarhijskog sistema. Ovo ne važi za male ili velike države, ukoliko se oslanjaju na mjere privredne politike, posebno one diskrecione.

Ovo sve ne važi samo za mikrodržave, jer su koristi od otvorene privrede vidljive i kada je riječ o većim, pa i o veoma velikim državama. Ovo je važno i zato što se crnogorska privreda oslanja na privrede regije, a trebalo bi ubrzano da se integriše sa Evropskom unijom. Pored toga, Crna Gora koristi evro kao svoj zvanični novac, što podrazumijeva relativno brzo pristupanje Evropskoj privrednoj i monetarnoj uniji. Usljed toga, valja razmotriti koje su moguće koristi od otvorene privrede na dugi rok. Ovdje valja voditi računa o dvjema različitim integracijama: jedna je unutar zone slobodne trgovine na Balkanu, a druga je ona koja proističe iz usklađivanja sa Evropskom unijom.

Ove dvije vrste integracija nijesu iste. Zona slobodne trgovine (CEFTA) ima za cilj da bude jedna faza u pridruživanju Evropskoj uniji. Sama po sebi, zona slobodne trgovine može, ali i ne mora, da ima pozitivan uticaj na rast i razvoj njenih zemalja članica. Možda ima smisla ukazati na dva osnovna kanala kojima zona slobodne trgovine može da utiče na privredna kretanja zemlje članice. Na osnovu toga bi se, onda, moglo zaključiti da li je CEFTA aranžman koji je povoljan za zemlju kao što je Crna Gora.

Prvi kanal jeste uticaj slobodne trgovine na razvoj komparativnih prednosti u zemljama članicama zone slobodne trgovine. Ukoliko je riječ o malim, otvorenim privredama, regionalna zona slobodne trgovine može da utiče na njihovu proizvodnu specijalizaciju.⁴ Uzmimo da bi slobodna trgovina sa cijelim svijetom vodila spe-

⁴ O prednostima i nedostacima carinskih unija malih i siromašnih zemalja, vidi: T. Venable, „Regional Integration Agreements: A Force for Convergence or Divergence?“, *Paper prepared for ABCDE*, June 1999.

cijalizaciji u industrijskoj proizvodnji, budući da u tome ta zemlja ima komparativne prednosti. Ovo bi moglo da bude zato što u svijetu ima i zemalja koje su znatno razvijenije i onih koje su manje razvijene. To bi moglo da znači da bi zemlja koja nije ni najrazvijenija, ali ni najnerazvijenija, mogla da ima komparativne prednosti u proizvodnji neke industrijske robe. Ako bi, međutim, ona ušla u zonu slobodne trgovine sa zemljama koje su razvijenije od nje, sasvim je moguće da bi se specijalizovala za poljoprivrednu proizvodnju ili za razvoj usluga. U tom smislu, zona slobodne trgovine ili carinska unija mogu da ocijene komparativne prednosti neke zemlje različito od onih koje ona ima ako bi bila u režimu slobodne trgovine sa cijelim svijetom ili sa diverzifikovanom grupom država.

U slučaju Crne Gore, ovaj je problem vjerovatno zanemarljiv, budući da su nje komparativne prednosti u sektoru usluga, praktično kojem god režimu slobodne trgovine da pripada.

Drugi kanal jeste posredstvom uticaja privrednih politika zemalja članica zone slobodne trgovine. Za razliku od viših oblika integracije, zona slobodne trgovine ne ograničava privrednu politiku koju zemlje članice mogu da vode, osim naravno trgovačke politike. Valja, međutim, zapaziti da su svi instrumenti privredne politike supstitutivni, mada nijesu savršeni supstituti.⁵ Tako, ako ne postoje carine, postoji fiskalna politika, koja može da bude veoma blizak supstitut carinskoj politici. Naravno, spoljašnje carine nijesu iste, što znači da postoje načini da se koristi trgovačka politika, iako samo posredno. Recimo, ako neka zemlja članica zone slobodne trgovine ima ugovor o slobodnoj trgovini sa trećim zemljama, to će svakako uticati kako na smjer uvoza i izvoza tako i na specijalizaciju u proizvodnji. Uz to, ukoliko neka zemlja ima fiksni kurs, a neka druga fleksibilni, realne devalvacije i apresijacije kursa mogu značajno da utiču na obim i distribuciju trgovine unutar zone slobodne trgovine.

Ovaj kanal uticanja na regionalnu trgovinu može da bude važan za malu, otvorenu privredu kao što je crnogorska budući da će nesumnjivo uticati na konkurentnost izvoza usluga, kao i na visinu uvoza. No, opet, taj uticaj ne bi trebalo da bude veliki budući da su komparativne prednosti Crne Gore u uslugama, koje ne bi trebalo da trpe previše od promjena u mjerama privredne politike u susjednim zemljama, osim kada je riječ o promjeni kursa. No, devalvacije bi trebalo očekivati kao posljedice neodrživog privrednog rasta, što znači da je daleko najvažniji kanal kojim zemlje sa kojima Crna Gora ima ugovore o slobodnoj trgovini mogu da utiču na njen privredni razvoj jeste brzina privrednog rasta.

⁵ Ovo je možda potrebno objasniti: svi instrumenti privredne politike su supstituti u odnosu na moguće ciljeve, ali ne i u odnosu na druge posljedice koje mogu da imaju. Recimo, carine su sredstvo zaštite, kao što mogu da budu i porezi na uvoznu robu. No, pored zaštite od uvoza, porez ima posljedice na ponašanje domaćinstava i korporacija koje carine ne moraju da imaju. Isto tako, carine su izvor budžetskih prihoda, ali imaju posljedice koje drugi oblici poreza nemaju, mada im je uticaj na budžet simetričan.

Budući da mala, otvorena privreda, koja se uglavnom oslanja na izvoz usluga, zavisi od toga kojom se brzinom povećava tražnja za tim uslugama, od najvećeg je značaja da li privrede u susjedstvu, dakle, da li balkanske privrede, uživaju značajan privredni rast ili ne. Jasno je da rast privreda u regiji značajno utiče na povećanje njihovog uvoza iz Crne Gore. Pogotovo ako je riječ o zemljama članicama zone slobodne trgovine. U tom smislu, rast susjednih privreda, a prije svega srpske i hrvatske, imaju značajan uticaj na stabilnost i rast crnogorske privrede. Ovo se može verifikovati i na iskustvu iz jugoslovenskog perioda, kao i na iskustvu iz perioda osamostaljenja crnogorske privrede i države. Nema sumnje da su periodi uspona balkanskih privreda bili podsticajni za crnogorsku privredu, kao što nema ni sumnje da su periodi stagnacije ili nazadovanja regionalnih privrednih partnera djelovali negativno na privredne prilike u Crnoj Gori. Ovo utoliko više ukoliko su mogućnosti otvaranja privrede prema drugima bili ograničenije. Tako da se uopšteno može reći da je za crnogorsku privredu važno da participira u usponu regionalne privrede, ali i da ima osiguranje u vidu otvorenosti prema drugim privredama, kako u Evropi tako i u svijetu.

U tom kontekstu, uticaj integracije sa privredama Evropske unije bi trebalo da bude to osiguranje od regionalnih šokova. Za razliku od regionalne zone slobodne trgovine, pridruživanje Evropskoj uniji podrazumijeva oslanjanje ne samo na slobodnu trgovinu već i na slobodno kretanje kapitala, kao i znanja, usluga i rada. Stoga je korisno razmotriti evropski model rasta zasnovan na integraciji.

Ekonomski posmatrano, Evropska unija se ne oslanja samo na jedinstveno tržište robe već i svih drugih faktora proizvodnje. Ovo obezbjeđuje određene prednosti, ali postavlja i određene zahtjeve pred privrede koje su ili male ili žele da imaju što je moguće veće koristi od privredne integracije. U osnovi, riječ je o oslanjanju na liberalnu ili neoklasičnu strategiju privrednog rasta.

Prvi elemenat te strategije se može izraziti na sljedeći način. Ukoliko postoji mobilnost kapitala, razvijenije zemlje će ulagati u one manje razvijene, budući da one imaju manje kapitala, pa bi prinos na ulaganja trebalo da bude veći nego u zemljama sa više kapitala. Drukčije rečeno, količnik rada i kapitala (rad kroz kapital) je niži u nerazvijenim zemljama nego u razvijenim, što bi trebalo da obezbjeđuje viši marginalni prinos na kapital. Ovo se može vidjeti i na drugi način. Pretpostavimo li da je kretanje finansijskih sredstava slobodno, kamatna bi stopa trebalo da bude ista za razvijene i za nerazvijene zemlje. Ukoliko je razvijena zemlja ili regija velika, a nerazvijena zemlja mala, tada će se zajednička kamatna stopa utvrđivati na finansijskom tržištu velike i razvijene zemlje ili regije. To znači da će biti niža nego što bi bila ona koja bi se utvrđivala na tržištu male, manje razvijene zemlje, budući da će ona oskudijevati u domaćoj štednji. U tim okolnostima, uvoz strane štednje će biti isplativ i zato što je kamatna stopa niska, a i zato što je prinos na ulaganja veći. Usljed toga bi trebalo očekivati da integracija finansijskog tržišta dovede do povećanja ulaganja, pa tako i do ubrzanja privrednog rasta.

Ovo je ključna pretpostavka modela rasta na kome se zasniva interes za integracijom u Evropsku uniju. Ovo je, takođe, i osnovni razlog zbog kojeg se očekuje da manje razvijene zemlje, posebno male ili mikroprivrede, imaju višu stopu potencijalnog rasta nego što bi ga imale ako bi se oslanjale samo na domaću štednju i na domaća ulaganja. Ovo je posebno akutan problem za male privrede, budući da ne samo da je stopa štednje relativno mala već i njeno eventualno povećanje ne mora da bude dovoljno da bi se obezbijedio onaj nivo štednje i, prema tome ulaganja, koji bi bio potreban da bi se obezbijedio početni kapital i tako omogućilo postizanje ubrzanog rasta.

Ključna pretpostavka da ovaj model rasta bude ostvariv jeste upravo to ujednačavanje troškova finansiranja, što se izražava jedinstvenom kamatnom stopom. Da bi taj uslov bio zadovoljen, potrebno je da rizik ulaganja u manje razvijenoj zemlji bude uporediv sa rizičnošću u razvijenijoj zemlji ili regiji. Konkretno rečeno, rizičnost ulaganja u Crnoj Gori bi trebalo da bude ista ili slična sa onom u Evropskoj uniji da bi došlo do potrebne mobilnosti finansijskih sredstava. Jednim se dijelom to može kompenzovati visinom očekivane dobiti, ali trajno oslanjanje na strana ulaganja podrazumijeva da rizici koji nijesu komercijalni ili uopšte poslovi ne budu trajno visoki, jer se onda ulaganja neće isplatiti.

Da bi nekomercijalni rizik bio nizak, potrebno je da otvaranje privrede bude praćeno institucionalnom transformacijom, što je tačno ono što integracija sa Evropskom unijom podrazumijeva. Čak i ako postoje dileme oko kvaliteta evropskih ustanova (suviše birokratije, suviše regulacije, suviše pravila i premalo prostora za diskrecione mjere privredne politike), da bi ovaj model rasta funkcionisao, integracija tržišta i ustanova ili proces približavanja Evropskoj uniji su gotovo nužan uslov. U neku ruku bi se moglo reći da je model rasta zasnovan na integraciji održiv ukoliko se stepen integrisanosti stalno, mada postepeno, povećava. Ovo važi ne samo za zemlje koje teže članstvu već i za zemlje članice Evropske unije i evrozone.

Ova su razmatranja korisna ukoliko se ocjenjuju dugoročni izgledi crnogorske privrede. Na kratak i srednji rok, stvari mogu da stoje drukčije, posebno u periodima kada je čitav svijet u krizi ili kada su u krizi neke zemlje u Evropskoj uniji. Takođe, srednjoročno posmatrano, moguće je u načelu naći reformska rješenja koja su bolja od onih koje nudi proces integracije sa Evropskom unijom. Zbog toga je značajno razmotriti ne samo dugoročne izgled evropskih integracija već i srednjoročne i kratkoročne strategije reforme i privredne politike. No, dugoročni izgledi su korisni kako bi se odredila dugoročna ili potencijalna stopa rasta crnogorske privrede pod pretpostavkom da će se slijediti startegija integracije u Evropsku uniju. Budući da je dugoročna perspektiva crnogorske privrede primarni predmet ovog istraživanja, ovdje će najpre biti riječi o uticaju procesa integracije na potencijalnu stopu rasta crnogorske privrede, a potom na strategije i politike na duži, srednji i kraći rok. Potom će se razmotriti neka specifična pitanja vezana za razvoj komparativnih pred-

nosti crnogorske privrede i za politiku specijalizacije, da bi se na kraju nešto reklo o politici distribucije, kako unutar generacija tako i između generacija.

3. 3. RAST I RAZVOJ

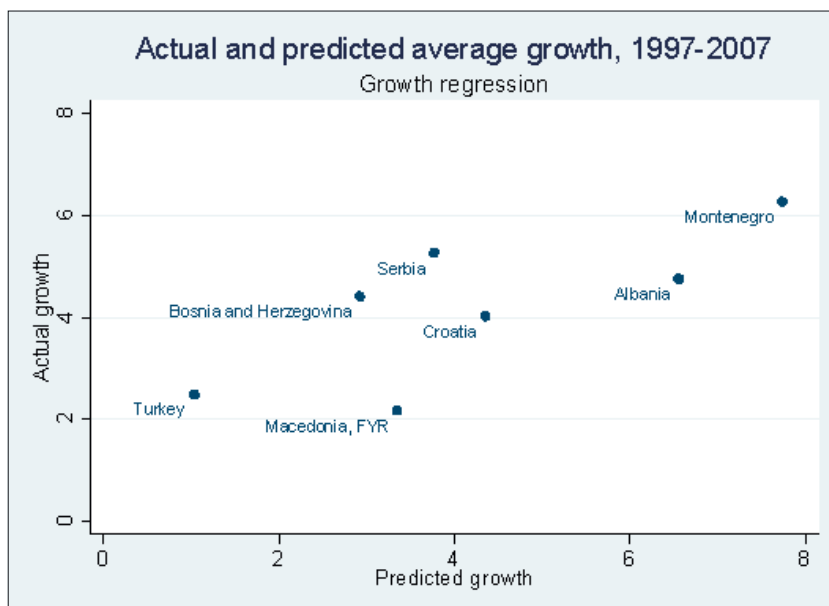
Da bi se utvrdio potencijalni rast crnogorske privrede, izvršeno je nekoliko uobičajenih kalkulacija. Intuitivno rečeno, jedna je mogućnost da se utvrdi kolika je potencijalna stopa rasta crnogorske privrede, polazeći od parametara koji se mogu utvrditi standardnom regresijom o tome šta odlučujuće utiče na privredni rast. Tabela 3. 1. prikazuje rezultate jedne takve regresije. Kada se parametri koji su dobijeni unesu u uobičajenu proizvodnu funkciju, dobiju se predviđanja stope rasta, ovdje za sve zemlje koje su kandidati za članstvo u Evropskoj uniji. Rezultati su takođe prikazani na Slici 3. 1.

Tabela 3. 1. Regresija rasta

	Koeficijent	St. greš.	T	P-vrijednost
Početni BDP	-0.011	0.003	-3.35	0.001
Investicije	0.117	0.036	3.26	0.002
Upisani na treći stepen	0.038	0.015	2.57	0.013
SDI	0.312	0.062	5.00	0.000
Strani dug	-0.024	0.006	-4.18	0.000
Javna potrošnja	-0.070	0.026	-2.66	0.010
Rast stanovništva	-0.793	0.215	-3.69	0.001
Nejednakost	-0.045	0.024	-1.89	0.064
Konstanta	13.135	2.267	5.79	0.000
Broj opservacija	65			
R-kvadrat	0.79			
Prilagođeni R-kvadrat	0.76			

Tabela 3. 2. Predviđanja rasta

Zemlja	Ostvareni rast	Predviđeni rast	Razlika između stvarnog i predviđenog	Predviđanje na osnovu perioda sa visokim rastom	Predviđanje na osnovu perioda sa niskim rastom	Raspon predviđanja
Albanija	4.741	6.572	1.832	6.606	6.521	0.085
Bosna i Hercegovina	4.396	2.931	-1.465	3.034	2.828	0.206
Hrvatska	4.012	4.365	0.353	4.59	3.467	1.122
Makedonija	2.153	3.349	1.195	3.38	3.237	0.143
Crna Gora	6.264	7.749	1.485	11.209	7.057	4.152
Srbija	5.258	3.778	-1.48	4.436	3.285	1.152
Turska	2.476	1.038	-1.438	1.133	0.817	0.315

Slika 3. 1. Stvarni i predviđeni srednji rast, 1997–2007.

Drugi je metod da se primijeni račun rasta (growth accounting). U Tabeli 3. 3. su koeficijenti koji se mogu pripisati uobičajenoj proizvodnoj funkciji. U Tabeli 3. 4. su vrijednosti koje se dobijaju kada se računa sa ovim koeficijentima. Slika 3. 2. je slika tih vrijednosti.

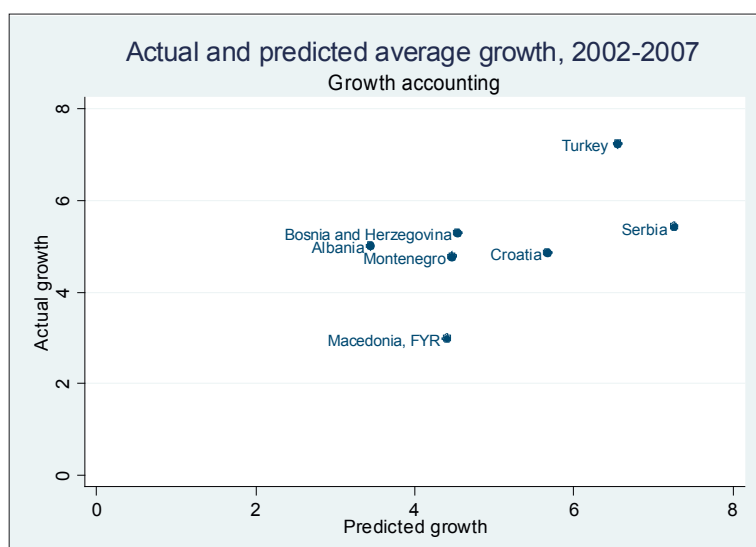
Tabela 3. 3. Račun rasta

	Koeficijent	St. greš.	T	P-vrednost
Rast investicija	0.215	0.024	8.99	0.000
Rast stanovništva	0.015	0.179	0.09	0.932
Konstanta	3.124	0.375	8.32	0.000
Broj opservacija	147			
R-kvadrat	0.361			
Pril. R-kvadrat	0.352			

Tabela 3. 4. Predviđanja rasta i komponente rasta

Zemlja	Ostvareni rast	Predviđeni rast	Razlika između stvarnog i predviđenog	Doprinos kapitala	Doprinos rada	Doprinos ukupne proizvodnosti
Albanija	5.000	3.448	-1.552	0.316	0.008	4.675
Bosna i Hercegovina	5.280	4.541	-0.739	1.411	0.006	3.863

Zemlja	Ostvareni rast	Predviđeni rast	Razlika između stvarnog i predviđenog	Doprinos kapitala	Doprinos rada	Doprinos ukupne proizvodnosti
Hrvatska	4.847	5.676	0.829	2.552	0.000	2.295
Makedonija	2.977	4.409	1.432	1.282	0.003	1.692
Crna Gora	4.767	4.471	-0.296	1.378	-0.030	3.419
Srbija	5.420	7.265	1.845	4.144	-0.003	1.278
Turska	7.229	6.557	-0.673	3.414	0.019	3.796

Slika 3. 2. Stvarni i predviđeni srednji rast, 2002–2007.

Tabela 3. 5. sumira predviđanja potencijalne stope rasta za sve zemlje kandidate za članstvo u Evropskoj uniji po sva tri metoda koji su primijenjeni (treći je HP filter kojim se izravnavaju istorijske stope rasta). Kao što se vidi, potencijalna stopa rasta Crne Gore varira od 3,6 do 7,7 posto godišnje. Nije lako odlučiti se koji od ovih metoda je realističniji. Vjerovatno je najbolje osloniti se na račun rasta, jer se njime do potencijalne stope rasta dolazi tako što se sabiraju doprinosi faktora proizvodnje i ukupne produktivnosti, što će reći uticaja tehnološkog i drugog napretka. Tako da se može reći da je potencijalna stopa rasta crnogorske privrede negdje između 4 i 5% godišnje. Ovo je dugoročna stopa rasta. Ona, naravno, može da bude viša u početnom periodu, a može i da se usporava protokom vremena. I zaista, to bi trebalo i očekivati, jer početni nizak nivo razvijenosti obećava višu početnu stopu rasta, dok se ona usporava kako se nivo razvijenosti zemlje približava onoj u Evropskoj uniji.

Tabela 3. 5. Alternativne procjene potencijalnog rasta

Zemlja	HP filter, izravnat	Regresija rasta	Račun rasta
Albanija	6.4	6.6	3.4
Bosna I Hercegovina	5.2	2.9	4.5
Hrvatska	3.9	4.4	5.7
Makedonija	2.2	3.3	4.4
Crna Gora	3.6	7.7	4.5
Srbija	5.3	3.8	7.3
Turska	2.1	1.0	6.6

Ukoliko bi se zaista moglo računati sa potencijalnom stopom rasta od oko 5 % na duži rok, to bi značilo da se crnogorska privreda približava nivou u Evropskoj uniji za oko 3 procentna poena godišnje, budući da je dugoročna potencijalna stopa rasta Evropske unije negdje oko 2% (vidjeti EU 2009). Ukoliko je trenutni nivo crnogorske privrede negdje oko trećine prosjeka u Evropskoj uniji, to znači da bi do konvergencije sa nivoom razvijenosti Evropske privrede moglo doći za otprilike tri decenije, što bi bilo, istorijski posmatrano, izuzetno brzo.

Za crnogorsku je privredu veoma važno koliko je održiv deficit na tekućem računu bilansa plaćanja. S obzirom na zavisnost rasta od međunarodne trgovine i finansija, održivost tekućeg računa je svakako od velikog značaja. Ovo je posebno značajno budući da se oslanjanjem na strane finansijske izvore povećava izloženost na promjene u finansijskoj klimi u svijetu. Ovo je posebno vidljivo u sadašnjoj krizi, ali se to može uzeti i kao primjer izazova sa kojima se trajno suočava mala, otvorena privreda, kao što je crnogorska.

U Tabeli 3. 6. su prikazani rezultati regresija izvršenih na svjetskom i na evropskom uzorku. Ako se tako dobijeni koeficijenti primijene na Crnu Goru i na druge privrede u regiji, dobijaju se predviđanja o deficitu na tekućem računu koji je potreban da bi se uskladio sa ostvarenom stopom rasta u prethodnom periodu. Kako ona nije mnogo različita od potencijalne, predviđanja prikazana u Tabeli 3. 7. bi se mogla uzeti kao dugoročno održiva.

Tabela 3. 6. Regresija tekućeg računa

Evropski uzorak				
	Koeficijent	Std. Grš.	T	P-vrijednost
Relativni BDP pc u PPP	6.604	0.372	17.77	0.000
Količnik zavisnih	26.127	5.755	4.54	0.000
Prethodni rast BDP	-0.422	0.074	-5.72	0.000
Konstanta	-20.631	2.985	-6.91	0.000
Broj opservacija	322			
R-kvadrat	0.60			
Prđ. R-kvadrat	0.58			

Svjetski uzorak				
	Koeficijent	Std. Grš.	T	P-vrijednost
Relativni BDP pc u PPP	2.699	0.251	10.76	0.000
Količnik zavisnih	-2.526	1.622	-1.56	0.120
Prethodni rast BDP	-0.157	0.060	-2.61	0.009
Konstanta	-2.481	1.440	-1.72	0.085
Broj opservacija	1433			
R-kvadrat	0.15			
Prđ. R-kvadrat	0.14			

Tabela 3. 7. Predviđanja tekućeg računa

Zemlja	Stvarno stanje na tekućem računu, % BDP	Predviđeno stanje na tekućem računu, evropski uzorak	Predviđeno stanje na tekućem računu, svjetski uzorak
Albanija	-6.8	-7.0	-3.5
Bosna i Hercegovina	-15.9	-9.3	-2.9
Hrvatska	-6.5	-6.6	-1.5
Makedonija	-4.9	-7.7	-2.2
Crna Gora	-12.4	-8.2	-2.6
Srbija	-7.0	-7.8	-2.7
Turska	-3.6	-6.6	-2.7

Kako što se vidi, deficiti su znatno veći ako se uzme samo evropski uzorak, što u izvjesnom smislu ukazuje na uticaj koji na spoljašnju ravnotežu ima otvaranje prema Evropskoj uniji. Svejedno, deficiti koji se mogu smatrati održivim su značajno manji od onih koji su ostvareni u prethodnom periodu. Usljed toga bi se moglo zaključiti da je važno da crnogorska privreda uravnoteži spoljnotrgovinske odnose u međunarodnim finansijama. No, svejedno, jasno je da crnogorska privreda mora da održava veoma intenzivne finansijske odnose sa svijetom ukoliko želi da ima relativno brz privredni rast.

Konačno, ima smisla pogledati koje bi mogle da budu posljedice eksternih šokova na crnogorsku privredu. U tabelama 3. 8. i 3. 9. prikazani su uticaji eksternih šokova na akumulaciju spoljnog duga, to jest na zaduženost zemlje prema inostranstvu. Jasno je da je rast zaduženosti konačni indikator održivosti privrednog rasta u slučaju male, otvorene privrede. Kao što se vidi, neposredni efekti nijesu naročito veliki, i smanjuju se u postkriznom periodu. Kada je riječ o Crnoj Gori, potrebno je imati u vidu da se pretpostavke o devalvaciji mogu odnositi samo na korekciju realnog kursa, budući da je u upotrebi evro. Pretpostavka o značajnoj trenutnoj korekciji realnog kursa nije realistična, tako da se ovi efekti mogu posmatrati kao validni tek za duži period vremena. To bi trebalo da ima nešto produženi efekat akumulacije strane zaduženosti. Svejedno, koliko se može vidjeti na bazi ovih kalkulacija, dug

Tabela 3. 8. Reakcija spoljnog duga u % od BDP na šokove
Procijenjena promjena u procentnim poenima u odnosu na bazu 2007/2008. procjenu

	Krizni scenario				Postkrizni scenario		
	Stvarni spoljni dug, 2008, % BDP	Efektivna nominalna kamatna stopa od 10%	Privredni rast - 4%	Depresijacija kursa 20%	Simultano dejstvo svih šokova	Rast efektivne kamatne stop 2 pp	Niži potencijalni rast 2 pp
Albanija	19.7	1.2	1.8	4.2	8.0	0.3	0.3
Bosna i H.	17.2	1.0	1.9	4.2	7.9	0.3	0.7
Hrvatska	82.6	4.8	7.2	17.9	33.5	1.4	2.2
Makedonija	51.0	3.0	4.6	11.1	20.9	0.9	1.5
Crna Gora	14.4	0.8	2.0	3.3	6.9	0.3	1.0
Srbija	64.7	2.8	5.6	15.4	27.0	0.9	1.7
Turska	39.9	2.0	2.7	8.0	14.2	0.6	0.0

Izvor: wiiw

Tabela 3. 9. Reakcija spoljnotrgovinskog deficita u % od BDP na šokove
Procijenjene vrijednosti u % od BDP

	Krizni scenario				Postkrizni scenario		
	Ostvareni spoljnotrgovinski deficit, 2008, % BDP	Efektivna nominalna kamatna stopa, 10%	Privredni rast - 4%	Depresijacija kursa, 20%	Simultano dejstvo svih šokova	Efektivna nominalna kamatna stopa, porast 2 pp	Potencijalni privredni rast, smanjenje 2 pp
Albanija	-15.4	-1.5	-0.9	1.5	5.4	-2.3	-2.4
Bosna i H.	-14.7	0.6	1.6	3.9	7.6	0.0	0.4
Hrvatska	-7.6	-5.4	-3.0	7.7	23.3	-8.8	-8.0
Makedonija	-12.4	-3.7	-2.2	4.3	14.2	-5.9	-5.2
Crna Gora	-28.9	-0.6	0.7	2.0	5.5	-1.1	-0.3
Srbija	-16.4	-12.4	-9.7	0.1	11.7	-14.3	-13.6
Turska	-4.7	-7.8	-7.1	-1.8	4.4	-9.2	-9.8

Izvor: wiiw

prema inostranstvu ne bi trebalo da ima dramatičan uticaj na održivost privrednog rasta. Naravno, ukoliko bi se očekivali samo negativni šokovi, to bi moglo vremenom da postane problem. No, ukoliko se, što je realističnije, uzme u obzir da bi trebalo da se očekuju i pozitivni šokovi, u vidu pojeftinjenja kredita i ubrzanog rasta vrijednosti imovine, kao i rasta privrede, održivost spoljašnje zaduženosti ne bi trebalo da predstavlja preveliki problem i ograničenje na privredni rast.

Uopšteno govoreći, dakle, potencijalna stopa rasta crnogorske privrede bi trebalo da obezbijedi relativno brz proces konvergencije sa privredom Evropske unije, a spoljašnja ograničenja ne bi trebalo da značajno uspore taj proces. No, srednjoročno posmatrano, deficit na tekućem računu bi trebalo da se približi značajno nižem nivou.

3. 4. SPECIJALIZACIJA I IZVORI RASTA

Dugoročno posmatrano, kako će se ostvariti visoke potencijalne stope rasta i kako bi trebalo da izgleda crnogorska privreda tokom tog procesa? Ovo je, uopšteno govoreći, pitanje o činiocima proizvodnje koji će najviše uticati na privredni rast i razvoj, a takođe i pitanje o specijalizaciji crnogorske privrede. Kako bi, drukčije rečeno, trebalo da izgleda crnogorska privreda na duži rok?

Ako se razmotre proizvodni činiooci, relativno je jasna slika crnogorske privrede. Uzmimo da privredni rast može da ima izvor u rastu raspoloživog rada i njegovoj produktivnosti, u akumulaciji kapitala, i u tehnološkom i uopšte razvoju onoga što se zove ukupna produktivnost. Kratko razmatranje ovih triju činilaca može da ukaže na izvore rasta koji se mogu očekivati.

Najprije, kada je riječ o raspoloživom radu, jasno je da demografske projekcije ne ukazuju na to da bi privredni rast mogao da bude značajno podstaknut rastom radno sposobnog stanovništva. Ne bi trebalo očekivati značajno ubrzanje nataliteta u Crnoj Gori. Demografska je tranzicija praktično već izvršena, tako da ne bi trebalo očekivati povratak na demografske trendove koji karakterišu manje razvijena društva. Naravno, broj stanovnika se može povećavati imigracijom, koju bi svakako trebalo očekivati. No, nezavisno od brzine povećanja stanovnika, posebno radno sposobnih, jasno je da će doprinos rada privrednom rastu prije svega zavisiti od povećanja produktivnosti, što podrazumijeva značajno povećavanje ljudskog kapitala. A to, opet, znači da će privredni rast zahtijevati ili, drukčije rečeno, zavisiti od akumulacije znanja i uopšte radnih sposobnosti. Ukoliko bi, pojednostavljeno govoreći, crnogorska privreda trebalo da se približi prosjeku evropske privrede, to znači da bi produktivnost rada morala biti povećana nekoliko puta. Drukčije rečeno, ukoliko se posmatra marginalni doprinos rada privrednom rastu (parcijalni derivativ rada u proizvodnoj funkciji), on bi morao da poraste nekoliko puta kako bi se ostvarila potencijalna stopa rasta od oko 5% godišnje.

Za razliku od rada čiji će doprinos biti više intenzivan nego ekstenzivan, akumulacija kapitala može da bude i intenzivna i ekstenzivna. Kao što je već rečeno, manje

razvijene zemlje ili zemlje koje su na putanji konvergentnog rasta, dakle rasta koji im omogućuje da se približavaju najrazvijenijima, te zemlje dakle mogu da se oslanjaju na priliv kapitala iz inostranstva ili na stranu štednju, kako se to kaže. Ako se pogledaju predviđanja o deficitu na tekućem računu, jasno je da će Crna Gora računati sa značajnim prilivom stranog kapitala u dužem vremenskom periodu. To, naravno, ne znači da ne bi trebalo povećati i domaću stopu štednje, dakle, akumulacije kapitala. I, zaista, ako se pogleda račun o održivom deficitu na tekućem računu, jasno je da će biti potrebno smanjiti zavisnost od stranih ulaganja i povećati doprinos domaće štednje. Iz toga se može zaključiti da je važno predvidjeti proces povećavanje domaće štednje i povećano oslanjanje investicija na domaće izvore finansiranja. Dugoročno posmatrano, crnogorska privreda bi mogla da bude izvoznik kapitala, posebno kada je riječ o ulaganjima u susjedne zemlje.

Uz akumulaciju kapitala, potrebno je voditi računa i o njegovoj strukturi. Na duži rok, rast vrijednosti imovine zavisi od prinosa koje ona donosi. Pored količine kapitala, značajna je i njegova produktivnost. Ona, opet, zavisi od toga u koje se sektore ulaže. Nema sumnje da će sektor usluga ostati dominantan, ali u tom sektoru ima značajnih razlika između onih djelova koji su radno intenzivni i onih koji to nijesu. Jasno je da je rast produktivnosti u ovim drugim veći, što bi trebalo da je od značaja kada je riječ o tome koji se povraćaj može očekivati od kapitalnih ulaganja. U izvjesnom smislu, ulaganja u nekretnine bi mogla da budu karakterisana opadajućim prinosima, naprosto zato što postoje granice do koje se mjere mogu koristiti rente koje su tu ostvaruju. Usljed toga, od značaja su ulaganja u one uslužne sektore gdje preovlađuju rastući prinosi, a to je svakako slučaj u finansijskom sektoru i u obrazovanju, nauci i novim tehnologijama.

Pored rasta doprinosa rada i kapitala, valja voditi računa o doprinosu ukupne produktivnosti, pod čime se obično podrazumijeva tehnološki napredak, inovativnost, ali i institucionalni razvoj. Ovdje bi trebalo ukazati na tri činioca koji su od posebnog značaja.

Najprije, integracija u Evropsku uniju olakšava oslanjanje na tehnološki razvijene zemlje, dakle, omogućava povoljan uticaj transfera tehnologije. Ovo se može vidjeti i na sljedeći način. Ako se želi privredni rast koji je ubrzan i istovremeno trajan, dakle, nema tendenciju da se usporava usljed potpune uposlenosti kapitala i rada, potrebno je da raste ukupna produktivnost. Ovo se može postići već preuzimanjem razvijenijih tehnologija. Ovo ima isti uticaj kao kada bi se u standardnoj proizvodnoj funkciji (recimo, $Y = Af(K, L)$; Y je domaći proizvod, K je kapital, L je rad, a A je ukupna proizvodnost) velična A odredila prema prosječnoj ukupnoj proizvodnosti u Evropskoj uniji, a ne prema crnogorskoj. Budući da je prva viša od druge, potencijalna stopa rasta je za toliko viša u Crnoj Gori nego u Evropskoj uniji. To je efekat tehnološke integracije sa Evropskom unijom. Naravno, integracija je samo nužni uslov da do toga i dođe.

Drugi činilac jeste inovativnost. Pod time bi trebalo podrazumijevati sve ono što se naziva preduzetništvom. Mala, otvorena privreda može da ima prednost u odnosu na veliku u tome što ograničenja sa kojima se preduzetnici suočavaju u većim privredama ne bi trebalo da budu toliko prisutna u malim privredama. To se prije svega odnosi na poreske obaveze i druge troškove, prije svega regulatorne prirode, sa kojima se preduzetnici suočavaju u većim privredama. Pod pretpostavkom integracije u Evropsku uniju, neke fiskalne obaveze bi trebalo da su manje nego u većim zemljama, usljed toga što neke od funkcija preuzima sama Unija, a regulativa bi mogla da bude fleksibilnija, posebno na tržištu rada. Ukoliko bi se to obezbijedilo, preuzetništvo bi trebalo da bude podstaknuto na duži rok.

Treći činilac jeste institucionalni razvoj. S obzirom na uticaj i značaj stranih ulaganja, od velikog je značaja rizičnost ulaganja. Ona, opet, zavisi u značajnoj mjeri od kvaliteta ustanova. Održiv i dugoročan rast privrede u Crnoj Gori zavisi veoma mnogo od kvaliteta ustanova i od kvaliteta upravljanja njima. Integracija u Evropsku uniju tome pomaže, ali je potrebno obezbijediti institucionalne prednosti u odnosu na zemlje u susjedstvu i u odnosu na prosjek Unije. Ovo je u načelu lakše manjim privredama, jer su troškovi institucionalne izgradnje manji, ali to ne dolazi samo od sebe. Tako da je od velikog značaja imati valjanu strategiju dugoročnog institucionalnog razvoja.

Ova bi tri činioca trebalo da obezbijede rast ukupne produktivnosti. Kao što se vidi, integracija u Evropsku uniju je od ključnog značaja za njihov željeni pozitivni uticaj.

Posmatrati agregatnu proizvodnu funkciju nije dovoljno, bar ne za odgovore koji se često očekuju. Pored toga, mala, otvorena privreda svakako mora da se specijalizuje, što znači da je potrebno utvrditi koje su joj komparativne prednosti i na koji način se može očekivati da će se one razvijati.

Specijalizacija u otvorenoj privredi je u velikoj mjeri tržišno određena. To, naravno, ne znači da se na tržišna kretanja pojedinci, preduzeća, banke i privredne vlasti ne mogu bolje ili gore prilagođavati. U izvjesnom smislu, logika komparativnih prednosti određuje specijalizaciju, ali prilagođavanje na trajne ili promjenljive komparativne prednosti zavisi od odluka koje donose privredni akteri. Tako da nije nemoguće da to prilagođavanje ne bude ni efikasno niti dovoljno brzo, što naravno ne može a da nema posljedice po privredni rast.

Ostavivši pitanje prilagodljivosti ili fleksibilnosti po strani, jasno je da se crnogorska privreda mora prilagođavati na kretanja na zajedničkom tržištu Evropske unije. U procesu pridruživanja Evropskoj uniji, od značaj su i tržišta zemalja članica zone slobodne trgovine (CEFTA). Specijalizacija se odnosi kako na tržište rada, tako i na tržišta proizvoda i usluga. Kako je Crna Gora mikro država i privreda, specijalizacija mora da bude relativno velika. Ovo ima značajne posljedice po sve oblasti privrednog i društvenog života.

Najprije, obdarenost ljudi ne mora da bude u skladu sa specijalizacijom potrebnom privredi kao što je crnogorska. To znači, kao što je već rečeno, da je potrebno očekivati da će i emigracija i imigracija biti dosta izražene. Ovo je utoliko tačnije ukoliko se specijalizacija u sektoru usluga bude vezala za turizam, što je svakako u skladu sa komparativnim prednostima crnogorske privrede. To praktično znači da će od kvaliteta turističkih usluga koje Crna Gora može da ponudi zavisiti specijalizacija radne snage i njena obilnost. Recimo, ukoliko se uz turizam nude i obrazovne i naučne usluge, to će uticati kako na strukturu imigranata tako i na strukturu emigranata. Isto važi i za sve druge usluge. Značajan broj turističkih zemalja ne koristi ovu specijalizaciju kako bi se kombinovala sa višim oblicima uslužne privrede. To je u velikoj mjeri tačno za mediteranske zemlje, mada možda ne za sve i sva je vjerovatnoća da će u budućnosti biti povećana konkurencija za više oblike povezivanja turističke ponude sa industrijom znanja. To je, čini se, specijalizacija koja se nameće u zemljama čije su komparativne prednosti u turističkim uslugama.

No, jasno je da zemlja koja se specijalizuje u uslugama ne može da se specijalizuje i u industriji i poljoprivredi. Ovo se često ne razumije pa se istovremeno žele i prednosti integrisanosti i diverzifikovane proizvodne strukture. Tačno je da sa razvijenošću raste i diverzifikovanost proizvodnje, ali su mogućnosti diverzifikacije ograničene u veoma malim, otvorenim zemljama. Usljed toga bi trebalo očekivati da, na primjer, ljudi koji su osposobljeni za poslove u industriji traže zaposlenje na evropskom tržištu rada. Što znači da će emigracija kao i imigracija biti relativno stalna karakteristika Crne Gore.

To isto važi i za tržište proizvoda i za finansijske usluge. Specijalizacija ne mora da bude ekstremna, ali postoje značajna ograničenja kada je riječ o mogućnosti diverzifikovane ponude robe i usluga. Zapravo, diverzifikacija u sektoru usluga bi trebalo da bude veća nego u industriji ili poljoprivredi. Isto tako, fleksibilnost finansijskog sistema omogućava njegovu diverzifikovanost, ali postoje granice do koje se mogu nuditi nove i raznovrsne usluge u finansijskom sektoru. Nausprot tome, mogućnosti razvoja obrazovanja, koje je u skladu ili je komplementarno turističkim, finansijskim i čak naučnim uslugama, može biti u velikoj mjeri razvijeno i diverzifikovano.

Naravno, za sve to je potrebno značajno poboljšanje infrastrukture, čemu bi svakako trebalo da pomognu evropski fondovi. Detalji nijesu tema ovoga rada.

3. 5. STRATEŠKA I PITANJA PRIVREDNE POLITIKE

Zemlje koje su članice zajedničkog tržišta i koriste evro, a Crna Gora će svakako pristupiti Evropskoj monetarnoj i ekonomskoj uniji, ne mogu da se oslanjaju na trgovačku i na monetarnu politiku da bi obezbijedile realizaciju strateških i ciljeva privredne politike. I mogućnosti oslanjanja na politiku regulacije su ograničene, tako da ostaju samo mogućnosti strukturnih reformi i fiskalna politika. Ovdje bi treba-

lo ukazati samo na tri osnovne poluge ovih politika, djelimično i u kontekstu iskustva iz trenutne krize.

Najprije, kada je riječ o regulatornoj politici, Crna Gora bi mogla da bude u prednosti u odnosu na druge zemlje u regiji, a i zemlje članice Evropske unije, po tome što bi mogla da ima liberalniji sistem. U mogim slučajevima, regulatorna praksa u referentnim zemljama je restriktivnija nego što bi morala da bude po pravilima Evropske unije. Tako da postoji mogućnost da se Crna Gora pridržava onih kriterijuma u Evropskoj uniji koji su liberalniji.

Veće su mogućnosti strukturnih reformi. Veliki broj zemalja ne može da učini svoja tržišta dovoljno fleksibilnim, prije svega zbog njihove značajne monopolizacije. Crna Gora bi mogla da ima fleksibilnija tržišta rada, proizvoda i usluga, budući da je njihova struktura takva da ne bi trebalo da budu previše podložni monopolizaciji. To bi svakako bila značajna komparativna prednost.

Daleko je najvažnija fiskalna politika. Ovdje je važno ukazati na dva osnovna strateška opredjeljenja. Jedno je da se vodi protivciklična fiskalna politika. S obzirom na izloženost eksternim privrednim ciklusima, može se očekivati veća varijabilnost u kretanju ukupne proizvodnje (BDP). Usljed toga je važno da strukturni fiskalni deficit ne bude veći od razlike između crnogorske i evropske potencijalne stope rasta, a svakako je potrebno imati fiskalne suficite u periodima kada je rast značajno iznad potencijalnog. Ovo je nauk i iz trenutne krize, budući da su uštedeni suficiti u periodu veoma visokog rasta omogućili da se lakše finansiraju deficiti u periodu recesije. Ovo bi trebalo da bude pravilo koje bi trebalo da bude neka vrsta Fiskalnog ustava Crne Gore.

Drugo je pitanje javnog duga, što je u stvari način na koji se obezbjeđuje međugeneracijska pravda. Nivo javnog duga određuje stepen međugeneracijske jednakosti, dok fiskalni deficit i javna potrošnja uopšte govore o odnosu prema unutargeneracijskoj pravdi. Kolika će biti će preraspodjela unutar i između generacija, to zavisi od shvatanja o socijalnoj koheziji i o društvenoj jednakosti u Crnoj Gori. Ova se shvatanja mogu razvijati, ali je ovdje samo važno reći da činjenica da je Crna Gora kapitalistička, tržišna i integrisana privreda ne određuje i stepen socijalne pravde koju je spremna da ima kako danas tako i u budućnosti.

3. 6. ZAKLJUČAK

Dugoročni izgledi crnogorske privrede zavise od integracije u Evropsku uniju i, u manjoj mjeri, od kretanja u privredi Balkana. Integracija je nužan uslov da privreda ima višu potencijalnu stopu rasta i da ona bude održiva. No, potrebna je i odgovarajuća institucionalna i transformacija privredne politike kako bi se obezbijedila odgovarajuća specijalizacija i povoljne komparativne prednosti.

REFERENTNA ISTRAŽIVANJA

- [1] Vl. Gligorov et al. (2010), Financial Risks and Growth in Candidate and Potential Candidate Countries. wiiw.
- [2] EU (2010), Potential Growth Rates in EU. Working paper.